

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

## MITŐL HAMIS A HAMIS?

A zsidó történelem hírhedt hamisítványainak megítélése  
a szatmári Slomó Jehudá Friedländer talmudhamisítása  
példáján

Oberländer Bernard

Témavezető: Dr. Prepuk Anikó



DEBRECENI EGYETEM

Történelem és Néprajz Doktori Iskola

Debrecen, 2009.



## **I. A témaválasztás indoklása, célkitűzések**

### **Hamisítások nemzedékeken át**

A tudományos vagy művészi értékkel bíró alkotások hamisítása elterjedt vállalkozás volt, és ma is az minden olyan társadalomban, amely értékeli a régiségeket, és foglalkozik a múlt feltárásával. Mindig voltak emberek, akik könnyen akartak meggazdagodni, és ehhez a régiségek hamisítása csábítónak bizonyult a számukra.

Az egyes történelmi jelentőségű hamisítványoknál célszerű megvizsgálni az adott hamisítás hátterét, az indító ötletet, a hamisítás folyamatát, azt, mennyiben járt sikerrel a csalás, illetve hol található mégis az a pont, amelyen végül megbukott. Érdeemes azt is elemezni, milyen módszereket vettek igénybe a hamisítás leleplezéséhez, azonnal meggyőzték-e az ellenérvek a témához értőket, vagy voltak-e olyanok, akik továbbra is kitarítottak a hamisítvány mellett. Fontos kérdés, hogy az egyes eseteknél felfedezhetünk-e tudományosan is meghatározható módszereket, amelyeket a kiderítéshez újra és újra alkalmaznak, illetve mikor beszélhetünk egyedi, sajátos kiderítési módokról.

### **A rabbinikus irodalom sajátosságai és hamisításai**

Doktori disszertációmban a fenti szempontok alapján tekintetem át az utóbbi háromszáz év három jelentősebb, talmudi, illetve halachikus jogi műveket érintő hamisítási esetét. Megvizsgáltam körülményeiket és azt, miben tértek el egymástól, miért esnek más-más elbírálás alá. Az egyes esetek összehasonlítása azért nagyon fontos, mert ez a módszer lényeges új szempontokra világít rá.

A rabbinikus irodalom hamisítása igen egyedi műfaj, hiszen döntően a teológiára és a hitre alapul, s tanulmányozása sajátos „talmudi” logikára épül. Ezért még inkább felmerül a kérdés, milyen mértékben sikerült a terület szakembereinek objektíven vizsgálni az új „felfedezések” eredetiségét.

### Három történelmi jelentőségű rabbinikus mű hamisítása

A három vizsgált hamisítási eset:

(1) Saul Berlin (1740-1794), aki korábban Odera-Frankfurtban volt rabbi, 1793-ben jelentette meg Berlinben a neve kezdőbetűiről *Ros* néven ismert Rábénu Áser ben Jechiél (1250-1328) *Bszámim Ros* című responsum könyvét. A kiadó szerint a mű a *Ros* és rabbitársai korábban ismeretlen levelezését tartalmazza, és a kézirat felfedezője valójában a XVI. században élt Jichák de Molina rabbi, aki törökországi utazásai során bukkant a levelekre, s aki lemásolta, de kinyomtattatni már nem tudta őket. Az 1793-ban megjelentetett szövegben egyesek már a kiadás évében felfedeztek olyan részleteket, a törvények olyan könnyítéseit, amelyeket oda nem illőnek, illetve túlságosan engedékenynek véltek. Mindez felvetette annak gyanúját, hogy az egész irományt Berlin rabbi hamisította. Mások személyében támadták Berlin rabbist: eretneknek, romlottnak mondták, olyan embernek, aki a Rosnak tulajdonított könyvnyitéseken keresztül a gyanúját, a szent Tant akarja megváltoztatni.

(2) Németország egyik híres rabbija, Cvi Benjámin Auerbach (1808-1872) jelentette meg Halbertstadtban, 1868-69-ben a narbonne-i Ávrám rabbi (1085-1159) *háEskol* című könyvét, jegyzetekkel és széleskörű kommentárral ellátva. 1869-ben, közvetlenül a könyv megjelenése után a mű hitelességét megkérdőjelező írás látott napvilágot. Mindenki elismerte ugyan, hogy létezett egy eredeti, hiteles mű, de a megjelentetett könyvről azt mondták, hogy annak minden egyes sorát hamisító keze uralta. Kitérőlt és kihagyott belőle saját belátása szerint, hozzá is tett betoldásokat és idézeteket a korai talmud-magyarázók gondolataiból, sőt, teljesen új részeket is írt hozzá.

(3) Valamivel több, mint száz éve élt Erdélyben, Szatmár városában egy titokzatos ember, egy szefárd [keleti származású zsidó] bölcs, „Slomó Jehudá Álgázi, akit Friedländernek neveznek”. Elbeszélése szerint „kezébe jutott” a Jeruzsálemi talmud addig elveszettnek tartott *Kodásim* rendje, amiből 1907-ben kinyomtattatta a *Chulin* és a *Böchorot*, 1909-ben pedig a *Zváchim* és *Éráchin* traktátust.

Nem sokkal az első kötet megjelenése után óriási vita tört ki e Talmud-részletek hitelessége körül. Magyarország, Galícia és Lengyelor-

szág legnagyobb rabbijai éppúgy megszólaltak, mint a tudományos élet szereplői. Néhány éven keresztül folyt a vita; számos nyelven nagyon sok tanulmány jelent meg annak bizonyítására, hogy a megtalált Jeruzsálemi – hamisítvány. Velük szemben Friedländer és támogatóinak cikkei igyekeztek válaszolni a felvetett kérdésekre.

Disszertációm ennek a harmadik hamisításnak a történetét dolgozza fel a legrészletesebben.

## **II. Alkalmazott módszerek**

### **A Talmud és a talmudi irodalom áttekintése**

A Talmud, ami több száz évnyi, az izraeli és babilóniai tanházak bölcseihez köthető tanulás és diskurzus eredményét összegzi egészen a korai középkorig, több szempontból is a zsidó kultúra legfontosabb könyve. Egy háláchikus szabálygyűjteményből, a héber nyelvű *Misná*-ból és ennek értelmezéséből, a vegyes arámi-héber nyelven írt *Gömárá*ból áll.

A Misna értelmezésének két központja volt, ami két Talmud születéséhez vezetett: a III. és IV. század között Izrael földjén élt bölcsek gondolatait tartalmazó, a 370-es években szerkesztett **Jeruzsálemi talmudéhoz**, illetve az ettől nyelvezetében, stílusában egymástól sok mindenben eltérő, a III. és V. század között Babilóniában élt bölcsek gondolatait leíró **Babilóniai talmudéhoz**.

A két Talmud ma rendelkezésünkre álló szövege nem teljes, a Misna hat részének, „rendjének” nem minden traktátusához létezik a *Gömárá* rész. Így a Jeruzsálemi talmudból hiányzik a zömmel az áldozatokra és a Szentélyre vonatkozó törvényeket tárgyaló ötödik, Misna rend (*Kodásim* – Szentségek) magyarázata. Ennek hiányát kívánta pótolni Friedländer az általa megjelentetett kötetekkel. A hamisítás azonban éppen jelentős hiánypótló jellege révén vont magára kiemelt figyelmet.

### A Friedländer-féle polémia eddig létező irodalma

A Friedländer-féle hamis talmud-kötetéről szóló vitát eddig feldolgozó irodalom három fontos forrásból táplálkozott:

(1) A „Sáálu slom Jerusálájim – *Amely tartalmazza a vizsgálódást az új könyvről, amely a Jeruzsálemi Chulin és Böchorot néven jelent meg...*”. Ezek Méir Dán Plocki rabbi szavai a könyvéhez írott címlapról. Plocki (1866-1928) Warta rabbija volt. A Jeruzsálemiről szóló vitakönyvének első 13 és utolsó 31 oldalán magáról a téma körül kialakult polémiáról ír, idézve Friedländer és más rabbik levelezéseit is. A közbűlő hetvenhárom oldal az új Jeruzsálemi *Kodásim* traktátusok tartalmához fűzött megjegyzések, észrevételek gyűjteménye. A könyv főleg az 1908-ban történetekkel foglalkozik, és nem azzal, ami az előtt, vagy azután történt.

(2) Az 1951-ben napvilágot látott *Széfer hájovél háPárdész* c. könyv 345-349. oldalain „A Jeruzsálemi *Kodásim* (emlékirataimból)” cím alatt megjelent Grünwald Lipót cikke. Az írásban, amelynek nagy része olyan emlékeket idéz fel, amelyeket csak 1951-ben, közvetlenül a közreadás előtt vetett papírra a szerző, sok olyan információ olvasható, ami máshol nem szerepel. Mivel ezeket nem támasztja alá dokumentumokkal a szerző, így történelmi hitelességükkel kapcsolatban komoly fenntartások vehetők fel.

(3) A *Sinai* folyóirat 1968. február-márciusi számában jelent meg Smuel Hákohén Weingarten kutató „A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje” című fontos tanulmánya, mely több lényeges megfigyelést és megjegyzést közöl az esetről.

Az utóbbi években megjelent ugyan néhány publikáció a témában, de ezek a korábbi cikkek alapján, új megállapítások nélkül, csak összefoglalják a történetet. Meglepő, hogy noha a hamis Jeruzsálemi szülőföldje Magyarország, négy dokumentumot leszámítva nem foglalkozik vele a magyar nyelvű irodalom. Nem találjuk Szinnyei József nagy művében, a *Magyar írók élete és munkáiban*, ahol szerepel mindenki, aki Magyarországon alkotott. Sokan írtak róla Magyarországon héberül vagy németül, de magyar nyelvű reakció alig született.

### Kutatási célkitűzések és kérdések

A Friedländer-féle hamisítvány történetét tudományos alapossággal eddig még nem dolgozták fel, ezért szükségesnek tartottam a történet szempontjából fontos tények részletekbe menő számbavételét, feltárását. Munkámban az alábbi kérdésekre keresem a választ:

Mikor kezdte Friedländer előkészíteni a Jeruzsálemi kiadását? Melyek voltak az első kétségek a könyv eredetiségét illetően? Hogyan értékelhető Friedländer személyeskedő, cseppet sem tárgyilagos reakciója a támadásokra? Mikor és hogyan derült fény Friedländer valós személyazonosságára? Kik védték Friedländert – hogyan és miért?

### Új források

A kutatás lényegi része a források felderítése. New Yorkban, az első kötet kinyomtatását jelentős összegekkel támogató Solomon Schechter professzor levéltárában megtaláltam a professzor Friedländerrel folytatott levelezésének számos dokumentumát. A jeruzsálemi Buber levéltárban és más gyűjteményekben is felleltem több, a témához kapcsolódó levelet. Kutatásaim során közel hetven levél gyűlt össze Friedländer különböző emberekkel lefolytatott levelezéséből – ezek dokumentálják és világítják meg a történetet.

Ezen kívül a témában megjelent korabeli cikkek és publikációk szinte kivétel nélkül olyan lapokban jelentek meg, amelyek mára már nagy ritkaságnak számítanak, és melyek közül több még a nagy könyvtárakban sem lelhető fel. Ilyen például a *Mácháziké hádát*, ami Galiciában jelent meg. Emiatt, amíg össze nem gyűltek a dokumentumok, nem lehetett ezt a vitát minden részletére kiterjedően megvizsgálni.

Ahol lehetőség nyílt rá, mindig több forrásra támaszkodtam, főként akkor, ha az egyik hivatkozás maga Friedländer, aki nem tekinthető megbízható forrásnak. Lehetőleg a kiadás körüli időkben keletkezett dokumentumokat választottam forrásomul, és kevésbé támaszkodtam az érintettek későbbi visszaemlékezéseire.

### III. Eredmények, tézisek

#### *1. A Talmud-hamisítás elkészítése, minősítése, elfogadása*

##### **A hamisítvány kezdeti sikere**

Megkísérelhetjük meghatározni azt az időpontot, amikor Friedländer kiagyalta a hamis Talmud kiadásának tervét. Friedländer a „Kiáltvány” című felhívásában azt írja a kéziratok felfedezéséről, hogy az első hír ezekről 1900-ban jutott el hozzá. Ennek „igazságalapja” (hisz ma már biztosan tudjuk, a kéziratok fellelése kitalált történet) valószínűleg anynyi, hogy körülbelül ekkor kezdett foglalkozni Friedländer a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének ötletével. Ezekben az időkben jelenti ki önmagáról először (a váci *Tél Tálpíjot* folyóiratban), hogy szefárd zsidó. A szefárd származás kitalálásának indoka a *Kodásim* kéziratok izmiri felfedezésének alátámasztása volt.

Friedländer öt-hat éves munkája a hamisítás fogadtatása szempontjából nagy sikerrel járt. Mind a rabbinikus világ, mind a tudományos élet nagyjai közül sokan arra a meggyőződésre jutottak, hogy a kiadott Jeruzsálemi hiteles. A rabbinikus világból kiemelném azt a hat híres magyar és galíciai rabbit, akiknek lelkes ajánlólevele a könyv elején szerepel.

A tudományos világból is jelentős személyek álltak ki mellette, például a lwóvi *Salomon (Slomó) Buber* (1827-1906); a New York-i *Solomon Schechter* professzor (1847-1915); Bacher Vilmos (1850-1913), a neológ Budapesti Országos Rabbiképző Intézet professzora; Grünhut Lázár (1850-1913) magyar származású jeruzsálemi tudós. Míg Bacher és Grünhut valamennyire kételkedtek, Buber és Schechter teljes meggyőződéssel bíztak a felfedezés hitelességében.

A levelezés tanúsága szerint Buber kezdettől fogva elkötelezett, lelkes híve volt a Jeruzsálemi kiadásának, szívvel-lélekkel vett részt a folyamat minden mozzanatában, pénzügyileg is támogatta a kiadást, beajánlotta Friedländert különböző alapítványokhoz, hogy segítsék a

nyomtatás munkálataiban. Ő javasolta Friedländernek, hogy Schechter professzorhoz forduljon támogatásért.

Friedländer általam felfedezett magánleveleiből kiderül, hogy Schechter professzor volt a Jeruzsálemi kinyomtatásának fő, s majdnem egyetlen támogatója, aki anyagilag finanszírozta a vállalkozást. Ő azonnal fellelkesedett a Jeruzsálemi kinyomtatásának tervétől, és anyagi segítséget ígért.

### **Friedländer hamisítványa a kor nagy régiség felfedezési lázának gyümölcse**

Slomó Jehudá Friedländer Jeruzsálemi *Kodásim* rendje nem nélkülözte a történelmi előzményeket és felfedezéseket. Ebben a korszakban fellendült az elveszett kéziratok utáni kutatás – fontos, addig elveszettnek hitt kéziratokat fedeztek fel. A XIX-XX. században alig akadt judaisztikával foglalkozó komoly tudós, aki ne jelentetett volna meg valamilyen középkori, vagy ókori kéziratot. Friedländer Talmudja ebbe a korszakban igyekezett beágyazódni. Mivel abban az időben teljes mértékben bevett dolognak számított lényeges kéziratok feltárása és kiadása, Friedländer tevékenysége önmagában nem tekinthető különlegesnek.

Nagyon fogékony volt erre Buber és Schechter, akik ezért a vártnál könnyebben estek Friedländer csapdájába. Buber a talmudi kor és a gáoniták korának midrásait kutatta, kritikai kiadásokat is közreadott különböző régebbi kéziratok és korai kiadások alapján. Schechter hírnevét főleg a híres kairói *gnizá* (elhasználódott szent könyvek gyűjtőhelye) sikeres feltárásának és megmentésének, majd 1896-1897-ben az eredmények tudományos közzétételének köszönhetette. Schechter jóvoltából a körülbelül egymillió lapból százezernél több került Egyiptomból a Cambridge-i Egyetemre. Érthető, hogy a világraszóló siker után a professzor, hallva Friedländernek a Jeruzsálemi kéziratáról szóló meséjét, hiszékenynek bizonyult, hisz saját tapasztalatai alapján, dacára a sok össze nem illő és logikátlan részletnek, nem tűnt számára lehetetlennek az eset.

## 2. Kritikák, vádaskodások, viták

### A Talmudhamisítás bizonyításának három módja

Disszertációmban bemutatom, hogy a Friedländer-féle Talmud hamis voltát a kortársak három módszerrel igyekeztek bizonyítani:

(1) a tudományos szövegkritika módszerével. Erre a módszerre alapult a "Zsidóság Tudománya" szakértőinek és kutatóinak határozott véleménye. A módszer fő szószólója a vilnai Dov Baer Ratner (1852-1917), a talmudi irodalom kutatója volt. Két hosszú tanulmányban tételenen vette végig Friedländer művét, bemutatva, hogy „Ez a Jeruzsálemi hamisítvány – ez bármelyik lapjáról bizonyítható!”

(2) Lengyelország egyik vezető rabbija, Méir Dán Plocki (1866-1928) kritikája, mely rabbinikus stílusú disputikus vita formájában íródott. Ratner kritikái jegyzetei nem tetszettek Plocki rabbinak, hiszen nem a jesivák vitán alapuló stílusát követték, hanem az akadémikus kritikai szövegelemzés módszerét. Számára nem voltak eléggé meggyőzőek, hogy azok alapján hamisnak tekintse a Jeruzsálemit, de sikerült neki rámutatni olyan furcsa részletekre, melyek esetében szerinte „az eredeti kéziratot kell megvizsgálnunk, melyből e szöveget másolták, hogy ott úgy szerepelnek-e a Jeruzsálemi e szavai, ahogyan előttünk állnak”, és csak akkor lehet vitatkozni róla és kommentálni azt. Ezért Plocki rabbi igyekezett meggyőzni Friedländeret, hogy „szerezze meg számunkra a kézirat tulajdonosainak címét”.

(3) A kiadó személyes becsületességének megkérdőjelezése annak alátámasztására, hogy állításai hiteltelenek. Az utóbbira építette véleményét a váci Katzburg Dávid Cvi rabbi (1856-1937) a kéthetenként megjelenő *Tél Tálpijot* rabbinikus folyóiratban, és ez volt az az érv, amely végül Plockit és a többi rabbit is meggyőzte. Az újság válaszcikkében így írt: „Úgy vélem, a Jeruzsálemi *Kodásim*ről egyetlen ítélet születhet: elégetni!” Katzburg részletes háláchikus érvekkel támasztja alá azt, hogy Friedländer művét az eretnekek által írt tóratekercekhez hasonlóan el kell égetni.

Katzburg szerint nem a hamisítást kell bizonyítani, hanem a munka hitelességet, és amíg azt nem sikerült kellően alátámasztani, nincs jogunk hitelesnek elfogadni a szöveget. Mindezt az a probléma tetézi, hogy „a kiadó életrajza ködbe és homályba burkolózik, és kicserélt nevekkel ékeskedik”, és emiatt tőle még kevésbé szabad elfogadni egy nem bizonyosan hiteles forrású könyv megjelentetését. A *Tél Tálpíjot* későbbi számai részletesebben foglalkoztak Friedländer sötét személyes múltjával, ami alapján lehetetlenné vált hitelesnek nyilvánítani a Jeruzsálemit.

A Jeruzsálemi leleplezéséért dr. Dov Árje (Bernhard Löbel) Ritter rotterdami rabbi tett a legtöbbet. Ő teljes cikksorozatot írt a Jeruzsálemi-ről, előbb 1907. július 20-tól német nyelven a frankfurti *Der Israelit* irodalmi mellékletében, aztán kibővítve 1908. május elsejétől kezdődően héber nyelven a *Hákol Kol Jáákov* című varsói folyóiratban. A héber nyelvű cikkek elsősorban a lengyel és galíciai rabbinikus közösségnek, míg a német nyelvű írások a tudományos világ olvasóinak szóltak. Ritter kritikájában két alapvető elem kapott helyet: egyrészt egy tudományos, filológiai érvelés, másrészt a Friedländer személyével kapcsolatos kritika.

Ritter már első cikkében három érvet fogalmazott meg: 1. Friedländer hazudik, amikor szefárdnak vallja magát, különböző ellentmondó forrásokat idéz, ezért Ritter jogosan teszi fel a kérdést: ha a korábbi években magyar, aztán orosz születésű volt, hogyan lett belőle 1907-re szefárd!? 2. Emlékeztet Friedländer korábbi hamisításaira az 1889-1890-ben kiadott *Toszeftával* kapcsolatban. 3. A Benvenisti rabbik levelei hamisítványok. Friedländer bevallása szerint ezek a levelek jelentették a legfőbb nyomot a Jeruzsálemi felfedezéséhez vezető úton, miután azonban ezek valótlanok, nincs, ami a kézírathoz vezessen bennünket.

Véleményem szerint az első és a harmadik módszer meggyőzően bizonyította a Jeruzsálemi talmud hamis voltát, de a második módszer is igen sok érvet fogalmazott meg annak alátámasztására. Figyelembe véve mindhárom módszer érveit, bizonyosan és véglegesen kijelenthetjük: nem kétséges, hogy mindkét Jeruzsálemi kötet hamisítvány.

A jelen tanulmány elsősorban a harmadik bizonyítási módszer érvrendszerét erősíti.

Ritter cikkeinek köszönhető az, hogy a kézirat hitelességéről folytatott vita és az összetűzések közepette kezdtek felszínre kerülni Friedländer múltjának eddig ismeretlen részletei, melyek sokat ártottak szavahihetőségének, és nehezítették a Jeruzsálemi elfogadását. Ritter rabbi már korábban is kétségeit fejezte ki Friedländer valódi személyazonosságát illetően. Ezek után jelent meg Beshankovichy (Vityebszk járás) rabbijának, Jehosuá Nimoytinnak a válaszlevele, amely fényt derített Friedländer valódi személyazonosságára: „...Slomo Léjb Friedländer a mi helységünk, Beshankovichy szülöttje... mind a mai napig élnek ott rokonai, közeli ismerősei, akik emlékeznek rá és emlegetik (nem jó és áldásos értelemben)... a saját nevére, ahogyan szülőhelyén hívták őt, úgy, hogy Zuszje, vagy becézve Zuszke... De nem rabbi és nem *dáján*, nem bölcs és még csak nem is Friedländer, csak Zuszke létezik, Ráchel Léász... Egyéb dolgait, amelyek közismertek itt nálunk, amíg a katonai szolgálathoz nem jutott, és utána azt, ahogyan becstelenül viselkedett a feleségeivel, nem kívánom papírra vetni...”

Kutatásaim fényt derítettek Friedländer sötét nőügyeire. A korabeli újságokból kiderül, hogy Friedländer felesége és kisgyermekai mellett, különböző személyazonosságúnak adva ki magát, városról városra vándorolt, megházasodott, majd bármiféle jelzés vagy válás nélkül továbbállt, előlről kezdve a vándorlást.

### **A védekezés**

Friedländer a végsőkig harcolt, és a legravaszabb módszerekkel védekezett az ellene irányuló támadásokkal szemben. A védekezés módszerei az alábbiak voltak:

(1) Friedländer a Jeruzsálemi felfedezésével, illetve az arról folytatott vitával kapcsolatban különböző fiktív személyeket „hozott létre”, hogy azután az ő nevükben lépjen fel. Már nevezetes „Kiáltványában” azt tette közzé, hogy nem ő személyesen találta meg a történelmi kéziratokat, hanem „fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi...”, aki kereskedelmi tevékenysége folytán él Izmirben... és egyik tóratudós barát-

jával, Jáákov Kobi SZÁT-val egyetemben...”. Így minden, ezzel kapcsolatos kérdésre azt a választ adta, hogy a kézirat az nem az ő, hanem a testvére ügye.

Azok után, hogy kemény bírálattal illették, előtérbe állította állítólagos tanítványát, Ábrahám Rosenberget, aki hevesen védte „mesterét”.

Friedländernek sok előnye származhatott abból, hogy fiktív tanítványát, Rosenberget előtérbe helyezte. Elsődleges célja az volt, hogy a levelek címzettjeit pozitív irányba befolyásolja, elhitetve velük, hogy fontos rabbi, akinek odaadó tanítványok segítenek. Ez önmagában is meggyőző lehetett Friedländer személyének hitelessége szempontjából.

Rosenberg szerepeltetésének másik funkciója az időhúzás lehetett, például akkor, amikor mestere helyett ő felel a levelekre, mivel „mesterm és bölcs rabbim... őszinte sajnálatunkra beteg...”. Ezzel Friedländer időt nyert és elodázhatta a választ a kényes kérdésekre, főként Schechternek a kézirat megvásárlásával kapcsolatos érdeklődésére. Friedländernek más előnye is származott a „tanítvány szerepből”. Kitalálta, hogy tanítványai olvassák fel a neki címzett leveleket, mondván, hogy ő szefárd, s az askenázi kézírást nem ismeri. Mivel a leveleket nem ő olvassa el, elnyúlhat a válasz ideje azzal, hogy találnia kell valakit az askenázi kézírás felolvasáshoz. Mivel nem maga olvassa a leveleket, az is lehet, hogy csak a levél rövid összefoglalását ismeri meg, így nem válaszolhat minden felvetett kérdésre.

Az általam felfedezett, Friedländer és Rosenberg tollából Bubernek és Schechternek írott levelek – összehasonlítva a kézírásokat és látva a többféleképpen írható szavak hasonlóságát – megerősítik azt a feltételezést, hogy Rosenberg tanítvány csak a képzelet szülötte.

(2) Még mielőtt bírálni kezdték a Jeruzsálemit, Friedländer már a Bevezető tanulmányban kijelentette, hogy nehéz volt a kézirat átmásolása és nyomtatása, és a másolása során fejből kellett kitalálni a szöveget, „mivel időközben (egyes helyeken) elfelejtettem én is a[z általam kitalált gyorsírási] jelek és vonalacskák igazi jelentését”. „A korrektúrát... a szerző rabbi nem tudta megtenni több oknál fogva”. A dolog megfejtése csak később vált világossá, amikor elkezdődtek a bírálatok és felfedték, hogy vannak olyan kifejezések és olvasatok, amelyeknek nincs helyük a

Jeruzsálemben. Ekkor Friedländer többször azzal védekezett, hogy ezek a szavak nem gyengítik a szöveg hitelességét, mivel csak a másoló és a nyomdász hibájából csúsztak a szövegbe, s nem a Jeruzsálemi eredeti kifejezései. Védekezését később azzal erősítette meg, hogy bejelentette, az eredeti 1212-es kézirat mellett felfedezték a szöveg 1669-1670-ból származó újabb másolatát. Friedländernek az új kézirattal az volt egyik fő célja, hogy segítségével – mivel azt csak az első kötet kinyomtatása után fedezték föl – kijavíthat bizonyos „hibákat”, melyek az első kötet kéziratából kerültek a nyomtatott változatba, így korrigálva néhány olyan részt, amelyre a kritikusok felfigyeltek.

(3) Friedländer az őt ért bírálatokra nem tartalmi érvekkel válaszolt, hanem a vitapartner személyét támadta. Rittert például azzal vádolta, hogy pénzével mindenkit lefizetett, aki a Jeruzsálemi ellen írt. Módszerének az a célja, hogy bizonyítsa: nincs konszenzus a különböző tudósok között a Jeruzsálemről illetőleg, hiszen Ritter mindenkit megvásárolt, aki megszólalt az ügyben. Újra azzal támadja Rittert, hogy nem túl jártas a Talmudban és a rabbinikus irodalomban.

### **A rabbinikus és tudományos világ közötti szakadékot Friedländer a maga javára igyekezett kihasználni**

Mióta létezik a „zsidóság tudománya”, feszültség és harc jellemezte ennek hívei és a Tóra művelői, a jesivák és a tanintézetek világa közötti viszonyt. A *mászkilim* (zsidó felvilágosultak) lenézték a rabbikat és az ortodox vezetőket, mert azok nem ismerték és nem alkalmazták a modern kutatási módszereket. Az ortodox rabbik viszont tagadták a tudományos módszerek alkalmazhatóságát a szent szövegek tanulmányozására, mert azt a mózesi hagyományhoz és a parancsolatokhoz való hűtlenségnek tekintették.

Friedländer jól használta ki a két tábor közötti űrt, és egyszerre próbált jelen lenni mindkét világban. A rabbik előtt rabbinak mutatkozott, aki rabbinikus műveket ír, az Akadémia emberei előtt tudományos kutának és *mászkil*nak adta ki magát.

Kutatásaim során felfedeztem, hogy a Jeruzsálemi *Jövámotot*, de a Kiáltványt is, amelyben bejelentette a Jeruzsálemi *Kodásim* kéziratának

megtalálását, Friedländer két módon publikálta: rabbik ajánlásával és rabbik ajánlása nélkül. Feltételezem, hogy a tudományos élet szereplőinek küldött példányok nélkülözték a rabbik ajánlásait. Friedländer ugyanis nem akarta, hogy úgy tűnjön, mintha túlságosan kötődne a rabbinikus világhoz. A Jeruzsálemi *Kodásimot* is kétféleképpen adta ki. A címlap megjelent németül a tudósokra való tekintettel és német címlap nélkül a rabbik számára.

Friedländer maximálisan kihasználta a két tábor közötti szakadékot, amikor támadni kezdték a Jeruzsálemit, és hamisítással gyanúsították őt. Azzal igyekezett védekezni, hogy támadóit az ortodoxia ellenségeinek minősítette. A két tábor közötti feszültség folytán meg volt győződve arról, hogy ha kritikusaikat a rabbik szemében sikerül elfogadhatatlanná tenni, akkor nem lesz lényeges, mit írnak róla. Abban bízott, hogy legalább a rabbinikus világban meg tudja magát védeni.

### A vita vége

Mikor és miért zárult le a Friedländer-féle Jeruzsálemi körüli vita?

Kutatásom alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Ritter, Ratner és Katzburg cikkei, amelyek már 1907-ben megjelentek és azok a cikkek, amelyek 1908-ban láttak napvilágot, meggyőzték az olvasó és a kutató közönséget arról, hogy ez a Jeruzsálemi biztosan hamisítvány. Feltehetően azért nem jelent meg recenzió vagy kritikai tanulmány a Jeruzsálemi második kötetéről, mert a rabbinikus és tudományos világ lezártnak tekintette a vitát, és Friedländer kiadványát többé nem vették komolyan.

Technikailag még egy oka van ennek, hiszen Friedländer egyik magánlevélben leírt saját vallomása szerint komoly pénzügyi nehézségek közé került, és nyilván ez akadályozta meg abban, hogy kiadja a harmadik kötetet. Nemrég egy családi emlékirat jelent meg Wider Jákób színevéraljai nyomdásznak Friedländerrel és a Jeruzsálemi *Kodásim*mal való kapcsolatáról. Ennek segítségével tiszta képet alkothatunk azokról a pénzügyi gondokról, amelyek a Jeruzsálemi két kötetének ügyét behálózták. Hiszen azok után, ami a Jeruzsálemi és Friedländer ellen megjelent, nem sokan vásárolták meg a második kötetet. Az anyagi gondok

1915-ben pénzügyi összeomláshoz vezettek – a nyomda csődbe ment. A Jeruzsálemi körül folyó vitát tulajdonképpen Wider nyomdász nehéz anyagi helyzete állította le. Amikor ugyanis megszűnt Friedländer anyagi háttere, a nyomdász nem tudta kinyomtatni a Jeruzsálemi harmadik kötetét, illetve a Jeruzsálemi bírálói elleni vitáiratokat sem adhatta ki.

Munkámban Grünwald Lipót „A Jeruzsálemi *Kodásim* (emlékirataimból)” c. írását is cáfolom. A cikk leglényegesebb és egyben legátmadhatóbb részlete az, amely arról ad számot, hogy Friedländer Grünwaldnak személyesen ismerte be a hamisítást. A Grünwald Lipót előtt tett vallomást a témával foglalkozó összes szerző a történet befejezésének tekinti. Bebizonyítom, hogy Grünwald Emlékiratában sok a pontatlanság, és nem valószínű, hogy a fenti vallomás megtörtént.

### **3. A hamisítvány felfedésének különböző lehetőségei más hamisítással összehasonlítva**

#### **Miben tért el Friedländer Talmudja a rabbinikus irodalom többi hamisítványától?**

Disszertációmban bemutatom, hogy a rabbinikus irodalomban nagyon ritkán fordul elő az, miszerint egy könyvet azért utasítanak el, mert felmerül a hamisítás gyanúja. Mégis miért viszonyultak másként Friedländerhez, akinek a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét teljes mértékben elvetették?

Véleményem szerint a következőképpen foglalhatjuk össze a Friedländer munkájával szembeni határozott elhatárolódás okait:

1. Friedländer történetének alapeleme a felfedező-szerző szefárd származása, kulcsfigurája pedig a Törökországban élő szefárd testvére volt. Miután egyértelműen kiderült, hogy Friedländer maga askenázi, a kézirat történetének hiteltelenségéhez nem férhetett kétség.

2. Friedländer Jeruzsálemijének elutasítását a könyv tartalma indukálja. Auerbach és Berlin rabbik esetében ugyanis, ha megvádolták is őket korai döntvényhozók könyveinek meghamisításával, a szöveget illetően mégis mindig saját logikánkra és értelmünkre hagyatkozhatunk; s

abban az esetben, ha a magyarázatok tartalmukban megfelelnek a háláchikus irodalom belső logikájának, elfogadhatjuk őket. Ebből a szempontból tehát mindegy, kitől származnak. Friedländer munkája esetében azonban maga a Talmud, a Szóbeli tan alappilléreinek meghamisítására került sor. Új részek születtek, amelyeket jelentőségük folytán nem tudunk egyszerűen logikánkra hagyatkozva elfogadni.

3. És a lényeg: Friedländer akkor veszítette el végleg a hitelét, amikor kiderült róla, hogy erkölcstelen életet él. Ez a legfőbb különbség az említett három szerző között:

– Auerbach rabbi istenfélő, mélyen vallásos rabbiként volt ismert. Ezért az általa kiadott művet teljes mértékben elismerték és elfogadták.

– Sául Berlin rabbi éles eszű zseniként volt ismert, habár a *mászkilim*mal való kapcsolata miatt vádolták, *Bszámim Ros* művét mégis elfogadták. Igaz, több fenntartással, mint az Auerbach-féle *háEskolt*.

– Slomó Jehudá Friedländernek azonban, aki teljesen elveszítette erkölcsi hitelét, minden könyvét teljesen visszautasították.

Mindebből tehát azt láthatjuk, hogy a rabbinikus irodalom hamisítványainak felfedése nem a tudományos és még csak nem is a hagyományos rabbinikus érvelés módszereivel érhető el a leghatásosabban. Ezeknél sokkal lényegesebb a felfedező-szerző személye, hiszen ahogy Friedländer esetében láthatjuk, a Jeruzsálemi *Kodásim* sorsát végső soron Friedländer személyes hiteltelensége ásta alá.

### **A hamisítvány felfedésének módszerei a mai tudományban**

Disszertációmban azt is bemutatom, jóllehet, annak idején elsősorban a rabbinikus világ szereplői nem fogadták el a leleplezés tudományos módszerét, a fent említett három bizonyítási eljárást napjaink tudományos világban is fellelhetjük.

Az utóbbi években több tucat, a bibliai időkből származó relikvia került napvilágra. Például egy feliratokat tartalmazó „elefántcsont gránátalma” (melyet az egyetlen, az első jeruzsálemi Templom idejéből fennmaradt tárgynak tekintettek, és hosszú ideig így állítottak ki az Izrael Múzeumban); „Jehoas király felirata”; Jákob (Jézus testvére) temetkezé-

si doboza”. Az első vizsgálatok azt igazolták, hogy eredeti tárgyakról van szó. Azonban idővel egyre több kétség merült fel e tárgyak eredetiségével kapcsolatban. Egy ellenőrző bizottság arra az álláspontra jutott, hogy a tárgyak hamisítványok. Vádiratot nyújtottak be a Jeruzsálemi Bírósághoz 2004-ben az antikvítás-gyűjtő Oded Golan és társai ellen, azal vádolva őket, hogy az elmúlt húsz év folyamán antikvítások hamisításával foglalkoztak, köztük a fent említett legfontosabb relikviáknak vélt hamisítványok előállításával, és több sértett személynek értékesítettek azokat.

Annak ellenére, hogy az *Israel Antiquities Authority* (az archeológiai ásatásokért felelős és az ásatási helyeket felügyelő hivatal) egyértelmű döntést hozott, mégsem állíthatjuk, hogy az ítélet mindenkit meggyőzött a tárgyak hamis voltáról. 2007 januárjában Hershel Shanks, a *Biblical Archaeology Review* főszerkesztője ismert szakértőket hívott meg, hogy a tárgyak valódiságáról, illetve hamisítvány voltáról tárgyaljanak. Ennek a konferenciának a jelentése *Special Report – Jerusalem Forgery Conference* címen jelent meg.

Nagyon érdekes, amit a jelentés 10. oldalán olvashatunk a „Jákob temetkezési doboza” vita kapcsán: a szakértők hosszas vizsgálódások után, a paleográfusok vizsgálati eredményeit figyelembe véve arra az álláspontra jutottak, hogy nem elegendő csak a humán tudományok segítségével vizsgálni a kérdést, hanem a reál tudományok, mint például a kőtan és az epigráfia vizsgálati módszereit is igénybe kell venni, sőt, az emberi tényezőket is feltétlenül figyelembe kell venni. A jelentés idézi Gabriel Barkainak, a Héber Egyetem archeológiai tanszéke professzorának álláspontját: „A feliratok kulturális termékek. A döntő szót az epigráfusoknak, a humán tudományoknak kell kimondaniuk és nem a reál tudományoknak.”

Az emberi tényezőről a jelentés 13. oldalán azon kétségeket ébresztő tényt olvashatjuk, miszerint a rendőrség Oded Golan lakásán olyan tárgyakat és eszközöket foglalt le, melyek kétséget kizárva bizonyítják azt, hogy hamisítással foglalkozott. Azonban a későbbiekben ez hangzik el: „Még ha hamisító is, nem jelenti azt, hogy a több ezerre rugó kollekciójának minden egyes darabja hamisítvány. Az egyik résztvevő kijelentet-

te, »Oded Golan lehet bűnöző, de biztosan nem egy Einstein, nem egy zseni.«.

A 13-16. oldalakon találhatjuk az „elefántcsont gránátalma” ügyében lefolytatott tárgyalás összegzését. A 13. oldalon Aron Demsky professzor, a Bár-Ilán Egyetem Izrael történeti tanszékének paleográfusa azt mondja, a gránátalma hamisítvánnyá való nyilvánításának egyik oka annak ismeretlen eredete, így nem rajtunk áll a hamisság tényének bizonyítása, azaz éppen az ellenkezőjét, a lelet megbízhatóságát kell bizonyítani. Ezzel szemben André Lemaire professzor a párizsi Sorbonne Egyetemről azt az álláspontot képviseli, hogy bár a tárgy ismeretlen származása valóban gyanakvást kelt, a végleges döntést csak elemzésekre és tényekre lehet alapozni.

Nem áll módunkban ezen viták minden részletét ecsetelni, mégis úgy tűnik, hogy az elhangzott vélemények és magyarázatok nagy része – más formában, de ugyanazzal a tartalommal – a 100 éve született Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről elmondottakra emlékeztet.

A tudósok szövegkritikája és Plocki rabbi bírálata, mely rabbinikus tárgyalási stílusban íródott, egybecseng a fent említett, humán és reál szempontból lefolytatott vitákkal:

Katzburg rabbi kritikája a *Tél Tálpijot*ban nagyon hasonlít Demsky professzor egyik kijelentéséhez: „a tárgy származása ismeretlen”. Így írt Katzburg rabbi is : „...hogyan is fogadhatnánk el a Jeruzsálemi talmudot egyetlen ember tanúsága alapján... követelnénk tőle, hogy szolgáljon bizonyítékkal, hogy mutassa meg az eredeti kéziratot, míg elfogadhatnánk ősiségét és antikvitását...”. Álláspontja kifejtését a továbbiakban azzal folytatja, hogy személyesen kritizálja Friedländert, a kézirat megtalálóját, hozzátéve: „és a lényeg az, hogy olyan valakiről van szó, akit személyesen jól ismerek”.

Jekutiél Árje Kamelhar rabbi véleménye pedig nagyon közel áll Lemaire professzoréhoz: a Jeruzsálemiről csak annak tartalma és belső logikája alapján lehet tárgyalni. „Hogy hogyan és hol találták ezt a kéziratot, nem fogom megtudni, és nem is kívánom, ez nem is igazán érdekel”. Ebből a szempontból párhuzamot vonhatunk Friedländer – kinek élettörténete tele van hamisításokkal és csalásokkal – és Oded Golan

között – kinek házában és tulajdonában olyan eszközöket és tárgyakat találtak, amiket hamisításra használtak.

Természetesen a párhuzamok mellett sok különbség is felfedezhető. Ezek bemutatásával igyekeztem rávilágítani arra, hogy a Jeruzsálemi ügyében alkalmazott különböző bizonyítási módszereket a mai tudományos világ is alkalmazza. Másik célom az volt, hogy rámutassak a kutatás folytatásának lehetőségére.

## **VI. A disszertáció témájában megjelent publikációk**

### **1. Tanulmányok**

*DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL* – hébernyelvű tanulmányosorozata Friedländer hamisítása kapcsán:

1. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje kiadásának kezdete, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 11. szám, 1998. április, 146-164. old.

2. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kiadása, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 12. szám, 1998. július, 154-168. old.

3. rész: Vita a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kiadása körül, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 13. szám, 1998. október, 134-154. old.

4. rész: Vita a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kiadása, és a kiadó személye körül, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 14. szám, 1999. január, 62-82. old.

5. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kiadása, és kiadó személye (1), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 15. szám, 1999. április, 170-182. old.

6. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kiadása, és kiadó személye (2), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 24. szám, 2001. július, 209-226. old.

7. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjével és a kiadó Slomó Jeudá Friedländerrel kapcsolatos újabb dokumentumok (1), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 44. szám, 2006. július, 176-194. old.

8. rész: A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjével és a kiadó Slomó Jeudá Friedländerrel kapcsolatos újabb dokumentumok (2), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 45. szám, 2006. október, 187-210. old.

- ESZTER KÖNYVE* – *Eszter könyvének szövegvariánsa a negyedik lubavicsi rebbenél*, Smuél Schneersonnál, in: *Heárot ubiurim* folyóirat, New York, 2002. február 22., 833. szám, 73-74. old.
- MAIMONIDÉSZ KIADÁSAI* – *Kritika Maimonidész Misné Torá c. könyvének új kiadásairól*, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 23. szám, 2001. április, 215-224. old.
- MISNA* – *A Misna és legfontosabb kommentárjai*, in: *A zsidó tudományok*, IV. kötet, a Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadása, Budapest, 2004, 61-77. old.
- TALMUD* – *A Babilóniai talmud és legfontosabb kommentárjai*, in: *Zsidó ismeretek tára*, IX. kötet, a Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadása, Budapest, 2005, 16-57. old.
- TÓRA* – *A Mászorával ellentétes változtatások a Tóra, illetve a Biblia szövegében*, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 10. szám, 1998. január, 142-148. old.; *uo.* 11. szám, 1998. április, 200. old.
- Torzított hitelesség – Hangulat, öltözék és nyelv az ókori Izraelben*. In: *História, KÖZREADÓ: História Alapítvány. Szakterület: Történelem*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 26. évfoly. 2004/5. 33-35. l.

## 2. Előadások

*ELTE – ÁJK Római jogi tanszék. Héber jog Speciális Kollégium. Modern jogi kérdések a héber jog kialakulásának és felépítésének tükrében: A források hitelessége.* 2002. őszi szemeszter. Budapest

*Pesti Jesiva – Zsidó tudományok főiskolája. „Wissenschaft des Judentums”, szemben a hagyománnyal, a rabbikkal és a jesivák világgal.* 2003. november. Budapest

*Identitás kérdése a globalizációban. Közép-kelet Európai zsidó közösségek új kérdései és lehetőségei a bővülő Európai Unióban. KERT – Közép-Kelet Európai Rabbik Tanácsa II. éves konferencia. Autentikus és hamis a zsidó vallásban és a gazdasági életben.* 2007. január 21. Budapest

*Konferencia a judaizmusról. Sávuoti előadássorozat. Pesti Jesiva – Zsidó tudományok főiskolája. Mitől hamis a hamis? A zsidó történelem hírhedt hamisítványainak megítélése.* 2007. május 22. Budapest

*Kárpátalja zarándok konferencia 2007. A munkácsi rebbe, Spiró Cvi Hirs hozzáállása a Jeruzsálemi Talmud hamisításához (1906-1909).* 2007. április 13. Munkács, Ukrajna

*A zsidó és a nem zsidó világ találkozása mentén. Dunaparti hétvége szeminárium sorozat. A Talmud zsidó hamisítása Magyarországon.* 2008. május 2–4. Ráckeve

*Bi-Annual meeting, Rabbinical Center of Europe. Rabbinical Forgeries.* 2009. május 4. London.